

УДК 94:281.96(477)

Тригуб О.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Тригуб Олександр Петрович (1975 р.н.). Закінчив з відзнакою історичний факультет МДПІ (МДУ) в 1998 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та історії МДГУ імені Петра Могили. Має більше 60 друкованих праць з проблем історії та розвитку православної церкви в Україні, краєзнавства, методики ведення наукових досліджень тощо. Основна тема наукових пошуків – історія Російської православної церкви в Україні.

Релігійність населення Півдня України за часів НЕПу (1921-1929 рр.): православний аспект

У статті робиться спроба розкрити рівень релігійності православного населення Півдня України у 20-х роках ХХ ст. Автор наводить нові факти з релігійного життя віруючих, статистичні відомості, що дає можливість зруйнувати усталені погляди на це питання, нав'язані радянською історіографією, про масовий відхід українців від Церкви.

In the article an attempt to show the level of religiousness of the orthodox population of the South of Ukraine in 20th years of the XX century is made. The author gives the new facts from a religious life of believers, statistical data etc., that enables to destroy the settled views on this question, imposed by the Soviet historiography, concerning a mass withdrawal of the Ukrainians from the Church.

Важливою складовою для розуміння подій, що відбувалися у православній церкві 1920-1930 років в Україні, є рівень релігійності населення. Позиція віруючих щодо Російської православної церкви (РПЦ) та процесів, що відбувалися всередині цієї інституції, рівень довіри до духовенства і, як результат, матеріальна підтримка Церкви з боку мирян, визначали можливість виживання православ'я в умовах суцільної атеїзації, розгорнутої більшовицьким режимом.

Не дивлячись на те, що дане питання є досить вагомим, воно не знайшло належної уваги в працях як радянської науки, так і сучасних дослідників. Деякі аспекти розкриваються у роботах О. Ігнатуші та В. Силантьєва [1]. О. Ігнатуша у новітньому дослідженні торкається, насамперед, соціального аспекту даної проблеми, визначаючи не лише рівень релігійності віруючої маси, а й їх соціальний склад, вікові категорії, майновий стан тощо. При цьому автор руйнує ряд усталених поглядів радянської історіографії, яка стверджувала, що цей період відзначився падінням рівня релігійності

українського населення, відходом від церкви робітників тощо. Все це дало авторів можливість визначити період 1921-1929 рр. дуже влучним терміном “релігійний НЕП” [2].

Робота В. Силантьєва, можна сказати, кардинально відрізняється, у даному аспекті, від праці О. Ігнатуші. Автор розглянув релігійність православних українців через призму антирелігійної політики більшовиків: яким чином і якими засобами радянська влада боролася із проявами релігійності. В результаті було опущено саме ті аспекти, на яких зосередився Олександр Ігнатуша [3].

Автор, у даній роботі, ставить своїм завданням визначити релігійність православного населення у регіональному аспекті, взявши за основу чотири губернії Південної України: Катеринославську, Запорізьку, Миколаївську та Одеську (станом на 1921 р.). При цьому, для вирішення поставленого питання, нами буде використано, по можливості, обидва підходи, розглянуті у вищезазначених працях.

Не дивлячись на релігійну індиферентність, яка спостерігалася на початку ХХ ст., православна основа залишалася стрижнем

самосвідомості українців. Частка віруючих, як стверджують сучасні дослідники, на початку 1920-х років сягала близько 90% [4]. З цього приводу Катеринославське ДПУ відзначало: "... авторитет духовенства та церкви серед населення ще дуже великий, тим більше, що у зв'язку з голодом 1921 року релігійність та марновірства почали збільшуватися, а духовенство, у щоденних проповідях, вказувало на голод як на кару божу за гріхи" [5].

Значною була частка віруючих і серед сільських комуністів, які тримали вдома ікони, виконували релігійні обряди і навіть відвідували церкви. Результатом такого стану справ було прийняття 9 серпня 1921 р. Пленумом ЦК РКП(б) ультимативної вимоги щодо віруючих комуністів "припинити зв'язок із церквою якого б то не було віросповідання й виключити їх із партії, якщо вони цього зв'язку не припиняють. Комуністів-віруючих, що займали відповідальні пости, повинні були виганяти з партії або, у виняткових випадках, переводити кандидатами в члени партії" [6].

Після прийняття даної постанови до комуністів, що приймали участь у релігійних обрядах, почали прийматися досить жорсткі заходи. Протягом літа 1921 р. за вінчання в церкві було виключено з партії комуністів Ф.С. Бодню та Бабікова на Катеринославщині. В Миколаївській губернії протягом березня-листопада 1921 р. "за виконання релігійних обрядів" було виключено 37 комуністів (3,4% від загальної кількості комуністів у губернії) [7].

Досить релігійними залишалися і робітники. Прикладом може слугувати виступ робітників 3-ї Майстерні Чорномортрану та комсомольців проти вилучення церковних цінностей у квітні-травні 1922 р. [8].

Залишалася віруючими і більша частина червоноармійців. Як відзначає відома російська дослідниця Н. Кривова, згідно регулярних повідомлень військових частин до Політичного Управління Червоної Армії про прояви релігійних настроїв червоноармійців, чийми руками була здійснена одна з найбільших операцій по захопленню церковних коштовностей і подавленні всіх вогнищ опору, виявили в 1924 р., що більша частина червоноармійців, особливо з поповнення, носила натільні хрестики, молилася богу, іноді відвідувала церкву. Серед командного складу невелика частина командирів, що зовні не дотримуються релігійних переконань, але "носили ще в душі традиційні погляди щодо релігії", брала участь у проведенні святкових релігійних обрядів [9].

Навести яку-небудь статистику на початок 1920-х років не уявляється можливим, так як збір цифрової інформації щодо релігійних громад та кількості віруючих почали проводити

лише у 1924-1925 рр.

Прагнучи зберегти вплив на "віруючу масу" і підтримати інтерес до церкви, духовенство, за словами чекістів, використовувало методи "релігійно-марновірного характеру". Особливою сторінкою збільшення релігійності є період прояву різних "чудес", що прокотилися в ряді губерній республіки в першій половині 20-х рр. До "чудес" відносилися випадки "оновлення" ікон, церковних куполів і хрестів на них, самозаймання свічок у церквах, поява "чудесних зірок" і джерел із "священною" ("живою") водою, "чудесні видіння" ("сни") і т.д. Чутки про них, що поширювалися в народі, дуже впливали на підвищення релігійності населення й нерідко зводили нанівець результати антирелігійної роботи партійних і радянських органів, а також громадських організацій. Як стверджує сучасний дослідник В. Силантьєв, у 1920 р. подібних "чудес" було зареєстровано мало [10].

Пік появи "чудес" у республіці припав на 1923-1924 р. Одне з перших "чудес" у лютому 1923 р. було зареєстроване у Криворізькій окрузі, коли у жителя с. Друга Ніколаєвка Кузьми Гальчука нібито "обновилася" ікона. До неї на моління стали приходити десятки місцевих жителів, в основному жінки, приносячи різні милостині. Проведена органами ДПУ експертиза встановила, що "оновлення" ікони зроблено штучно. К. Гальчук був арештований і притягнутий до відповідальності [11].

Наступний випадок "чуда", що мало інший характер, відбувся в с. Луначарське Андріївського району Бердянської округи на початку 1923 р. Жителька цього села Дар'я Георгієва, проспавши понад добу, почала розповідати своїм односільчанам, що вона була на небі, де бачила Ісуса Христа й Божу Матір. Остання водила її по раю і пеклу, показуючи душі живих і мертвих людей. Душі загиблих червоноармійців Георгієва бачила в пеклі. Душі живих сільських службовців і міліціонерів стояли біля пекла, чекаючи страшних мучень, солдати старої армії були в раю, сільський священник, що помер кілька років тому назад, блаженствував в раю і т.д. Потім Ісус Христос говорив їй, що земля впала у страшні гріхи й через неї він посилає людям знамення, кожен бажаючий очиститися повинен відвідати 40 храмів і в кожному храмі відслужити по 4 молебні, тоді всі гріхи йому будуть прощені і він потрапить до раю. Потім Георгієва описувала муки пекла й на підтвердження того, що вона дійсно була на небі, читала молитву, якої немає у жодному молитовнику. Молитва ця була їй показана на небі перед тим, як вона прокинулася, і молитва була доказом переговорів з Богом і Божою Матір'ю, а також для зцілення хворих.

Незабаром звістка про це рознеслася по навколишніх селах і до Дар'ї Георгієвої почалося чи ледве не паломництво з боку сільського населення, головним чином жінок, причому Георгієва, незважаючи на те, що вона живе надзвичайно бідно, грошей у прихожих не брала, заявляючи, що Господь строго заборонив їй це. Уночі проти Великодня у тому ж селі занедужав якимись дивними випадками колишній червоноармієць Георгій Данков. Під час припадку він кричав, що його душить біс, і просив покликати Георгієву, щоб вона його зцілила. Дійсно, як тільки Георгієва окропила його святою водицею і прочитала свою молитву, Данков видужав.

Обоє були заарештовані й віддані під суд. У процесі слідства до відповідальності був притягнутий як ідейний натхненник і місцевий священник Всеволод Левковцев [12].

Досить цікавий випадок стався у с. Слободзях Красноябрьської волості Балтської округи в кінці січня 1923 р. У пічці одного селянина з'явилося невідоме створіння, яке правильно відповідало на усі питання, що задавалися [13]. На жаль, результатів розслідування даного випадку не збереглося.

Влітку 1923 року поширення марновірства та релігійного фанатизму набуло в південному регіоні масового характеру. При цьому, як відзначають інформзвіти ДПУ, Катеринославська губернія зазнала меншого впливу, ніж Одеська [14]. Збільшення релігійності проявлялося, насамперед, в оновленні ікон, куполів, хрестів, проведенні нічних молебнів. Наприклад, лише в Балтській округі за 9 місяців 1923 р. було вилучено близько 100 “оновлених” ікон, які виявилися або вичищеними, або ж наново пофарбованими [15]. Дуже часто релігійний “ефект” оновлень мав зворотній характер. Прикладом може слугувати випадок в с. Незавертайлівка Балтської округи у серпні 1923 р., де в одного заможного селянина “оновилася” ікона. Піп відразу ж вирішив улаштувати молебен, але представники влади, що невдовзі з'явилися, оглянули ікону в присутності віруючих і виявили, що ікона була вичищена крейдою, але так неакуратно, що крейда залишилася у щілинах. Це призвело значний ефект на селян, які стали рідше відвідувати церкву [16]. Часто, не маючи змоги позбутися релігійності, але розчарувавшись у православної церкви, селяни йшли до різного роду сектантських організацій, що у 1920-ті роки розгорнули свою діяльність на території всієї України.

Значного резонансу у Первомайській округі, що межує із Подільською губернією, отримало т.зв. “Калинівське чудо”, що відбулося у липні 1923 р. на Поділлі. Пов'язано воно було із дерев'яним хрестом, що стояв між селами

Сальники і Калинівка і до вершини якого була прикріплена металева пластинка із зображенням розп'ятого Ісуса Христа. Ще під час боїв з білополяками у 1920 р. куля потрапила в зображення Христа на іконці, пробивши хрест наскрізь. Після рясних дощів розсохшийся хрест просочився водою, кульовий отвір заіржавів і окис заліза, у вигляді темно-червоного струмка, потік по іконці. Перехожі прийняли її за кров, що сочилася з рани Ісуса Христа. Звістка про це “чудо” із блискавичною швидкістю рознеслася по губернії, а потім по всій Україні. До ікони, як до місця зцілення від хвороб, стали стікатися вигнані з монастирів ченці й черниці, а також каліки, злиденні, старі, жінки й діти загальною чисельністю близько 20000 чол. Прочани звичайно йшли групами по 10-20 осіб на чолі із ватажком, який у кожного зустрічного хреста зупинявся молитися і його прикладові наслідувала вся група. При зустрічі один з одним прочани співали “Хресту Твоєму поклоняємося Владико й святе Воскресіння Твоє славимо”.

Як відзначала влада, “релігійний фанатизм цієї юрби настільки великий, що земля навколо хреста буквально згрижена зубами паломників, які несуть її із собою як святиню”. Серед прочан поширювалися листівки й відозви, що призивали віруючих християн скинути владу комуністів і жидів, що зневажають релігію й православний народ. Відкритий судовий процес над “ініціаторами” “Калинівського чуда” відбувся у Подільському губернському суді у січні 1924 р. До суду була притягнута 31 особа, переважно заможників, а також священники Свеницький, Шереметинський та ін., звинувачені у “контрреволюційно-погромній агітації” [17].

На селі з'явилися фанатично налаштовані віруючі, ченці та черниці, що розповідали про найближче позбавлення від антихристів, жидів і т.п., пропагуючи, таким чином, ідею істинного православ'я [18]. На нашу думку, однією із причин активізації віруючих був розкол в середовищі РПЦ та розгортання міжконфесійної боротьби за парафії, за вплив на віруючих, агітація проти нововведень у церковні служби, обряди тощо. Про значну роль розколу свідчить повідомлення Катеринославського губкому КП(б)У, який вказував, що “вплив духовенства та їх авторитет досить сильно похитнувся під впливом розколу, внівши певну долю невір'я і хиткості у світогляд віруючих” [19].

У 1924 р. поширення “чудес” набуло не лише нового розмаху, а й отримало дещо інший характер. Кількість “оновлення” ікон починає поступово зменшуватися: протягом травня 1924 р. – лютого 1925 р. по Одеській губернії відбулося 39 випадків оновлення ікон [20].

Натомість, в результаті несприятливих кліматичних умов та відсутності дощів по Одеській та Катеринославській губерніях поширилися звернення до владних структур про улаштування хресних ходів по полях, з їх освяченням та молебнями про дарування дощів, освячення колодязів, а також поширення фантастичних чуток та марновіств.

Цікавий випадок стався в с. Богуславчик Богупольського району Первомайської округи. Місцева жителька Корчевна поширила чутки, що причиною засухи є те, що одна людина перевезла покійника через річку Синюху і для усунення засухи необхідно викопати труп й облили його 8 відрами води. 7 липня 1924 р. селянки у присутності громадськості викопали труп й облили його водою, але коли ні в той день, ні в наступні дощ не пішов, то покійника знову закопали. Подібних випадків, відзначали інформатори, на селі ще досить багато [21].

Інші чутки поширилися в Мелітопольській окрузі Катеринославської губернії, якій радянські антирелігійники пов'язували із низьким врожаєм по губернії та загрозою голодної зими. Сутність одної з них полягала у наступному: у Чорному морі плаває кам'яна труна Господня. І стража в нього стріляла, і рибалки з молитвою ловили, але нікому спіймати її не вдалося. І одна жінка почула з труни Божий голос: “молитесь про позбавлення від голоду. Хто обійде з молитвою сорок церков, той залишиться живим”. І по всій окрузі почалися ходи фанатично налаштованих жіночих груп. На ниві цього священики почали служити обідні, причащати мандрівників, збирали пожертви на богомольців тощо [22].

Значного розголосу в Миколаївській окрузі набула історія про “чудесний калач”. Одній бідній жінці – вдові в Білоцерківській окрузі Київської губернії, що горювала про те, що її смуга залишиться незасіяною, з'явився якийсь старий і сказав їй: “Вийди на свою ниву із насінням, я там буду й допоможу тобі у твоєму горі”. Жінка винесла насіння, старий розкидав їх по полю, й коли вона прийшла туди через 40 днів, хліб був скошений і складений у копиці. Тут знову з'явився до неї старий і сказав – “спечи з борошна, що змелеш із цього зерна 6 калачів і нехай жінки-вдови перенесуть їх до моря й пустять на воду, тоді неврожай і всі нещастя припиняться”. І от калачі, попередньо освячені водою із виритого колодязя, стали подорожувати на руках у жінок, направляючись до Чорного моря [23].

За Очаковом, на березі моря, для того, щоб опустити калач, було вирито колодязь і освячено його. Після чого віруючі жінки, узявшись за руки у кількості 500-600 осіб, пройшли містом із співом псалмів. Лунали заклики, що калач забезпечить вдовиць від голоду і принесе у наступному році рясний

врожай [24]. Довідавшись про історію з калачем, органи НКВС вилучили його, і рух припинився [25].

В 1925 р. спостерігалось подальше посилення релігійності. Катеринославський губком повідомляв, що “помічається посилення релігійного руху, відвідування церков тощо”. Пояснювали радянські органи це тим, що “значно зменшився наш тиск, зникла боязнь, особливо на селі, бути зарахованим до стану противників радянської влади, бути позбавленим виборчих прав за участь у церковних справах” [26]. Подібну тенденцію відзначав і Миколаївський окружний комітет КП(б)У, наголошуючи про збільшення відвідування церкви, особливо у святкові дні [27].

В. Силантьєв відзначає, що в якості основних причин появи “чудес”, радянські органи визнавали “малокультурність” і неграмотність селян; прагнення духовенства підняти авторитет Церкви й втягнути до неї більше людей; збільшити прибутки Церкви за рахунок тисяч віруючих, які приваблювалися до неї різними “чудесами”. Звичайно, все це мало місце, але в числі головних причин підвищення релігійної активності селян у таких формах були посуха, неврожай і страх людей перед можливим голодом. Подібними акціями селяни разом зі священиками сподівалися умилостивити Бога, викликати дощ і зібрати гарний урожай [28].

Для створення більш цілісної картини треба відзначити і певне падіння релігійності у 1920-х роках. З цього приводу Катеринославське ДПУ відзначало: “авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виділити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священика, як керівника мирян, як особи, до якого звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, так чи інакше імпонуючі їм, але на духовенство в цілому дивляться як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на дійсних духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання самим ганебним чином священика із церкви зробилося самим звичайним явищем, що в цей час образити і навіть побити священика незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається предметом доволі допущеним” [29].

Зменшення віруючих у деяких парафіях відзначали і священики. На окружному з'їзді миколаївського обновленського духовенства, сільські пастирі відзначали, що “останнім часом на селі живеться вельми туго – “народ став не той...””, почав відходити від релігії, не відвідує

церков, а більше надає перевагу світським зібранням [30].

Це змушувало духовенство у подальшому максимально розгорнути легітимні способи агітації віровчення. Одним із таких способів було проведення хресного ходу із відомою святиною південного краю – Чудотворною іконою Касперівської Божої матері. Ідея відновлення хресного ходу, який проводився у дореволюційні роки майже щорічно, належить

Миколаївському обновленському єпископу Костянтину (Спаському). У серпні 1924 року він направляє листа до Одеського ліквідкому з проханням дозволити привезти ікону з Одеси до Миколаєва та провести хресний хід [31]. На що органи НКВС дали дозвіл. Протягом 1924-1928 років щорічно в Одесі, Миколаєві та Херсоні відбувався хресний хід з вищезазначеною іконою.

Популярність такого заходу була

Таблиця 1
Кількість православних віруючих по округах Півдня України у 1924-1928 рр. [34]

Округи	1924	1925	1926	1927	1928
Одеська	93512	118139	75010	29973	30109
Зінов'ївська	4529	103569	139183	141640	160682
Миколаївська	70208	111427	103072	103184	103728
Першотравенська	11456	117142	160859	177748	165758
Херсонська	152360	33241	130120	126992	129191
Балтська	23744	70190	відійшла до АМСРР	відійшла до АМСРР	відійшла до АМСРР
Катеринославська (Дніпропетровська)	–	130475	127562	216595	215166
Бердянська	6080	65174	розформована	розформована	розформована
Мелітопольська	9745	101463	122008	150996	152687
Криворізька	6834	108945	108933	112469	112667
Запорізька	–	24909	135045	111741	113721
Павлоградська	–	128884	127585	розформована	розформована
Разом	378468	1113558	1229377	1171338	1183709
ПО УКРАЇНІ	3075058	6873511	5406833	6597462	6758665

неабиякою. У 1925 р. у хресному ході в м. Херсоні брало участь декілька тисяч осіб, у тому числі робітники місцевих підприємств. Під час збору подаянь духовенство отримало від віруючих близько 1200 крб. [32]. Наступного року у хресному ході навколо Одеського Кафедрального собору взяло участь більше 13000 осіб, що в багато разів перевищувало показники перших років революції, коли у таких заходах брало участь від 100 до 1500 осіб [33]. З іншого боку, у 1927-1929 рр. значно зменшується кількість чудес, оновлення ікон тощо, і НКВС фіксувала лише поодинокі випадки.

Щодо кількості активних віруючих, то їх загальну кількість (за статистикою НКВС) розкриває табл. № 1.

Як бачимо, відсоток зареєстрованих активних віруючих південного регіону, по

відношенню до загальноукраїнського показника коливався наступним чином: 1924 р. – 12,3%, 1925 р. – 16,2%, 1926 р. – 22,7%, 1927 р. – 17,8%, 1928 р. – 17,5%. Якщо взяти показники за останні три роки (1926-1928), коли радянська статистика релігійного руху вже набула більшого досвіду, то загальний показник дорівнює 19,3%. Таким чином, Південь України охоплював майже 20% православних віруючих в Україні.

Викликають сумніви і твердження радянських аналітиків щодо соціального складу та вікових категорій релігійних громад. На початку 20-х років Катеринославське ДПУ стверджувало, що склад сільських церковнопарафіяльних рад у більшості випадків заповнювали куркулі [35]. Дана теза повторювалася практично усіма звітами місцевих осередків КП(б)У протягом подальшого двадцятиліття, які вказували, що церкви відвідуються лише “куркульнею”,

старими і незначною частиною самого відсталого, у культурному відношенні, населення, а незаможники, молоді та інша частина свідомого населення відкидає будь-яку релігію [36].

Але статистичні відомості стверджують зворотне. Наприклад, у м. Миколаєві на 1 липня 1928 р. 42,4% склали представники робітничого класу (робітники та залізничники), що відкидає твердження радянської агітації про повну нерелігійність робітничого класу. Теж маємо і на селі: по Миколаївській окрузі на 1

січня 1929 р. незаможники та середняки склали майже 90% від загальної кількості віруючих, а заможне селянство лише 2,9% [37]. Це дає можливість відкинути твердження радянських інформаційних звітів, про які вже говорилося вище.

Щодо вікового рівня, то по тій же Миколаївській окрузі на 1 січня 1929 р. вік членів релігійних громад був наступним: 18-20 років – 10,8%, 20-25 – 14,5%, 25-30 – 17,5%, 30-50 – 34,3%, 50 і старше – 22,9% [38]. Таким чином, 42,8% від членів громад становили

ЛІТЕРАТУРА

1. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков: ХГПУ, 1998; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004.
  2. Ігнатуша О.М. Вказ. пр. – С. 350-421.
  3. Силантьев В.И. Вказ. пр. – С. 155-198.
  4. Зуев Ю.П. Динамика религиозности в России в XX веке и ее социологическое изучение // Социология религии / Гараджа В.И. – М.: 1995. – С. 188.
  5. Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 98.
  6. Силантьев В.И. Вказ. праця. – С. 145.
  7. Ibid. – С. 145-147.
  8. Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 118.
  9. Кривова Н.А. Власть и Церковь в 1922-1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. – М.: “АИРО-XX”, 1997. – С. 221.
  10. Силантьев В.И. Вказ. праця. – С. 165-166.
  11. Силантьев В.И. Вказ. праця. – С. 129-130; ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 129-130.
  12. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 130-131.
  13. Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-1, оп. 1, спр. 280, арк. 35.
  14. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 129.
  15. ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 9, арк. 20.
  16. Поповские фокусы // Красный Николаев. – 1923. – 18 августа (№ 781). – С. 1.
  17. Силантьев В.И. Вказ. праця. – С. 167-168.
  18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 27.
  19. Ibid, арк. 96.
  20. Ibid, спр. 2146, арк. 16.
  21. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 175, арк. 63; ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 893, арк. 67.
  22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 84-зв.
  23. Ibid, арк. 85.
  24. Ibid, спр. 1932, арк. 22.
  25. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 893, арк. 115; Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-161, оп. 1, спр. 937, арк. 89-90.
  26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2118, арк. 145.
  27. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 146, арк. 38.
  28. Силантьев В. Вказ. праця. – С. 169.
  29. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1602, арк. 131.
  30. Окружной съезд обновленческого духовенства // Красный Николаев. – 1924. – 28 августа (№ 1090). – С. 3; ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 937, арк. 36.
  31. ДАОО, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 14, арк. 95.
  32. Держархів Херсонської області, ф. П-723, оп. 1, спр. 6, арк. 59.
  33. ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 409, арк. 330.
  34. Підраховано автором за: 1924 р.: Державний архів Чернігівської області. – ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 461; 1925 р.: ЦДАГО України. – ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63; 1926 р.: ЦДАВО України. – ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15; 1927 р.: ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 4-9; 1928 р.: ЦДАВО України. – ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 114-119.
- Примітка: Подані дані складені за звітами НКВС і є умовними, так як відображають лише зареєстровані громади та кількість їх членів. Дуже часто кількість членів громад подавалася за схемою: кількість громад помножене на “20”, або “50” (так звані “двадцятки” і “п’ятидесятки”) – юридично мінімальна кількість членів громади).
35. Ігнатуша О.М. Вказ. пр. – С. 355.
  36. ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 937, арк. 36.
  37. Ibid, ф. Р-118, оп. 1, спр. 299, арк. 1; спр. 60, арк. 3-зв.
  38. Ibid, ф. Р-118, оп. 1, спр. 299, арк. 1.

Стаття надійшла до редколегії 28.12.2005 р.